

Balázs Ildikó

A Csaba-mítosz Wass Albert regényeiben

Csaba királyfi mondájával több ízben találkozunk a Wass-életműben. Először a *Transsylvania felé* (1937) című elbeszélésben, másodszer pedig a *Csaba* (1940) című regényben foglalkozik epizódyszerűen a mondával. A Csaba-mítoszban később meglátta az önálló regény lehetőségét, így készült el a *Vérben és viharban* című kisregény (1943). Tanulmányunkban a *Csaba* című regény vizsgálatát végeztük el.¹

Az 1940-es év bővelkedik Wass-művekben: ekkor jelenik meg a *Csaba*, a *Jönnek!* és a *Mire a fák megnőnek*. Feltételezhető, hogy a *Csaba* már korábban készen volt kéziratban, csak a megjelentetése késlekedett a kedvezőtlen kultúrpolitikai, történelmi viszonyok miatt. A keletkezés idejéről Zimándi Pius így vélekedik: „a regény jóval Kelet visszatérése előtt íródott”.² Latrán Ibolya szerint a „Csaba a bécsi döntés utáni hazafias lelkesedéstől fűtött időszakban jelent meg, ebből a szemszögből bizonyos dolgok átlényegülnek. A főhős Fileki Ferkó egy akkor már ‘elmúlt, letűnt’ kor eszményített hőségévé válik, aki a kisebbségi sorsban egy falu közösségének ‘lángoszlopa’ lett, ahogy a szerző asszociál Móricz Matolcsy Miklóására”.³ A regény megjelenésekor valóban kissé túlhaladott a téma, ez is utalhat arra, hogy a mű az 1940-es impériumváltás előtt íródott. Az 1940-es év folyamán háromszor jelent meg: kétszer kiadta a Révai Kiadó és egyszer az Erdélyi Szépművészeti Céh, amely egy évvel később újra piacra dobta. 1944-ben a Révai megismételte a kiadást. Ezt követően már csak 1981-ben jelent meg Amerikában az eredeti Révai-kiadás hasonmásaként. 2000-ben mind a Mentor Kiadó, mind a Kráter Műhely Egyesület megjelentette.

A regényről szóló közel harminc ismertetés⁴ javarésze 1940-1944 között látott napvilágot. Közte két német nyelvű recenzió is: az egyik -y szignóval a *Pester Lloyd*-ban⁵, a másik az *Ungarische Jahrbücher*⁶ hasábjain. A legkorábbi recenziók 1940 októberében jelentek meg. Ezért helytelen az a megállapítás, miszerint a *Csaba* hozzájárult volna a Baumgarten-díj elnyeréséhez. Ezt a díjat ugyanis 1940 januárjában osztották ki, az eseményről szóló sajtótudósítás 1940. január 19-én jelent meg a *Magyar Nemzet*-ben⁷, illetve olvashatunk róla Téglás János a Baumgarten-alapítványról szóló könyvében.⁸

Recepciótörténet

A korabeli kritika sokat foglalkozott a regénnyel, akárcsak a *Farkasveremmel*, így óhatatlanul sor került a két regény összehasonlítására. A méltatások mellett többször megfogalmazódik, hogy a *Csaba* a *Farkasverem*-hez képest visszaesés. Balogh László úgy véli, hogy „az elmúlt kisebbségi életformát túl egyszerűen mutatja be az író, széppé idealizálja, röviden úgy summáz, hogy ‘Nem a valóságot adja...’”⁹ Más kritikusok szerint a *Csaba*

fejlődés az írói életpálya folyamán. Az *Életben* név nélkül megjelent recenzió szerint „új regénye fölülmúlja mindazt a várakozást, amely Wass Albertet eddigi írói pályáján kísérte. Csaba jelkép: az embernek soha nem szabad elcsüggednie, a romokon is építeni kell. Hőse Erdély, a leigázott erdélyi magyarság”.¹⁰ Borbély László hasonlóan vélekedik: „Egy nép tragikus, nagyszerű küzdelmének regénye ez a mű, szélesen hömpölygő, robbanó erejű írás. Az erdélyi prózának azt a nemes, bátor vonalát követi, amely egyszerre követel nagy mesterségtudást és mély felelősségérzést. Az elmúlt huszonnégy erdélyi évnek izgalmas éposza”.¹¹

„Jellegzetesen erdélyi regény, nemcsak színtere és történeti anyaga teszi azzá, hanem leginkább gondolkodásmódja, érzülete, az erdélyi életről való felfogása, erdélyi-emberi álláspontja. Megfigyelései tiszták, érzülete türelmesen, erdélyien emberies”¹² – olvasható a *Magyar Nemzetben*. „A mezőség avatott lelkű írója”-ról beszél Zimándi Pius: „Ugyanaz neki ez a kedves vidék, mint Petőfinek az Alföld, Juhász Gyulának a szegedi táj”.¹³ Pogány Ö. Gábor szerint „sok-sok fiatalember vállalta, kisebbségi Csabaként, a nemzetmentés elszánt, kitaró, munkás hivatását, mely a történelemnek ebben a változatában nem volt kacagányos, tejtutas parádé, csupán szürke, mindennapos, önfenntartó küzdelem a létért.”¹⁴ Kolos Endre szociografikus elemzésében a következők olvashatók: „... a Mezőség református parasztságának sorvadó világát vetíti elénk. [...] Pusztuló világot, haldokló magyar életet lát maga körül Fileki Ferkó is. [...] hit, bizalom és tevékeny akarat száll szívébe, a megalázott kisebbségi ember annál dacosabban szegzi homlokát a rája kimondott pusztulásnak. Visszanyert életösztone átszáll a környező falvak népére, egymásra találnak igazságuk keresésében s az összetartásban. Feltámadt erejük szimbólumot nyer a hatóságtól bezárt felekezeti magyar iskola újjáépítésében”¹⁵. Zimándi Pius szerint a *Csaba* a tolerancia jegyében íródott: „a hídépítők sorába lép: hirdeti a jóindulatot és belátást a különböző nyelvű emberek között, még az elnyomókkal szemben is. [...] A gyűlöletet, elfogultságot messze maga mögött hagyja”.¹⁶

Számos irodalmi mű (Nyirő József: *Emberek a havason*, *Néma küzdelem*, Makkai Sándor: *Holttenger*, Wass Albert: *Farkasverem*, Bözödi György: *Székely bánja*, Szabó Dezső: *Az elsodort falu*, Bánffy Miklós: *Erdélyi történet*), szociográfiai tanulmány, kortörténeti munka (Tokaji László: *Eladó ország*, Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet: V. kötet*¹⁷) foglalkozik a két világháború közötti huszonnégy éves kisebbségi léttel, az azt előkészítő időszakokkal. Kiváló tára ezeknek a műveknek Medvigy Endre Nyirő József *Néma küzdelem* című művéhez írt *Utószava*¹⁸, amelyben a következőket olvashatjuk: „A kiegyezési kor magyarjainak birtokai Erdélyben egymás után kerültek dobra. [...] A román középosztály ekkor alakult meg, [...] független középbirtokosok vezetik a népet, akik az ősi magyar arisztokrácia birtokait veszik meg a román bankok pénzein. Csak az 1913-at megelőző öt évben 44000 hold szántó és 20000 hold erdő kerül román kézre Erdélyben, az 1872-ben alakult nagyszabani Albina ekkor már hatmillió korona tőkével bír, és földvásárlásainál erélyesen törekszik a középbirtokos és kisbirtokos parasztsztyá kialakítására. ...a háború kitöréséig a magyarság elleni küzdelemben 156 román pénzintézet vesz részt 54 millió tőkével...”.

Lovass Gyula szerint a *Csaba*-jelkép „nagyságához nem nő elég nagyra Fileki Ferkó alakja, cselekedeteit nem emeli magasba, nem teszi heroikus jelentőségűvé sem a regény meséje, sem a stílus ereje. Impresszionisztikus hangulatképek sorozata a regény, amelyből tájak és mellékalakok úgy hullanak ki, mint őszi levelek a fák lombzatából.

A mellékszereplők és mellékesemények, bármennyi finomsággal rajzolja is meg Wass egyik-másik alakját, valahogy nincsenek eléggé szoros kapcsolatban a regény lényegével...¹⁹ Szabó Richárd ugyancsak a regény impresszionisztikus vonalát emeli ki: „Egy-egy kép néha meglepően reális - Kolozsvár s a Mezőség rajta, magyarok és oláhok éles fényben meglátott profiljai -, de a regény első felében nem mozgatja őket a cselekmény egységbe fűző ereje, állóképek maradnak Ferkó élményei, benyomásai. Köztük valami különös muzsikáló fluidum van: Ferkó tűnődéseinek és hangulatainak lírája.”²⁰

A regény politikumtól átszőtt, történelmi igénnyel íródott híradás. Irodalmi szempontból Kádár Erzsébet értékeli: „... végig nem lobban fel váratlan fordulat. Sehol egy szó, egy indulat, amely lángba borítaná ezt a gonddal ácsolt vázat. Az élet, melyet Wass Albert a Csabában ábrázol a valóságnál átlátszóbb, szegényebb; megtépett fa, amelyről lemetszették a kisebb ágakat is, hogy rajza egyszerűbb, érthetőbb legyen. Az író a gyerekkönyvek könnyen olvasható illusztrációinak szűk szókincsével beszél. [...] regénye túlnyeresett, klorofilszegény. [...] A makacs, vakmerő fiatalság hiányzik a Csabából. Wass Albert betegszoba világitást teremtett, hangját halkra fogta, a fényeket tompította. Fátyolos hangulataival olyan az egész írás, mint egy regény háttere, melyből észrevétlenül kísértelt a hős.” Véleménye szerint „ezzel a regénnyel nem jutott előbbre Wass Albert. A *Csaba* önkéntes visszahúzódás: a veretlen erő fáradt kitérése erősebb próbák elől”. Az elmarasztalás mellett egy másik kortárs erdélyi íróval egy vonalba helyezi a szerzőt: „Tamási Áron hangja mellett ma a legbiztatóbb üzenet Erdélyből.”²¹

Írói fejlődést mutat az összefogottabb szerkesztés: a regény nem hull epizódokra. A *Csaba* e szempontból a *Farkasverem*hez képest összefogottabb. Nem épülnek önálló karcolatokká az egyes figurák rajzai, talán csak Reich bácsi bemutatása emelkedik ki önálló novellaként a regényből. Nem válik viszont a mű javára az a patetikusság, amely ellenpontot képez a *Farkasverem* lesújtó hangulatával. A regény végén szervetlenül odaragasztott rövid felhívás („Magyar Testvérem Erdély szomorú földjén!”) nem illeszkedik a műfajhoz. Kristóf György szerint a regényhez csatolt utószó „nyilván a hazatérés után íródott”.²²

Bár ez a regény is a két világháború között vegetáló magyar élet krónikája – akár a *Farkasverem* –, mégsem a fájdalom és rezignáció határozza meg e mű alaphangját, inkább a remény, a kitartás, a helytállás. Fileki Ferkó élete példa arra, hogy csak kivételes tehetségu emberek képesek fennmaradni, és közösségük érdekében, annak védelmében tevékenykedni. A regénybe beépített Csaba-mitosz ezt az emberfeletti heroizmust sugallja. „S így indul el a Csaba-álom valóság-újtját keresve, míg el nem jut a lábát keményen megvető, helytálló s köz iránti kötelességét teljesítő, kisebbségi magyarhoz”²³ – olvasható a vajdasági *Kalangyában* Szirmai Károlytól. Két meghatározó szimbólum szervezi a regényt – írja Szücsné Harkó Enikő: Saint-Exuperyhez hasonlóan a gyermekeknek példát nyújtó lámpagyújtó és a Csaba-mitosz. Szücsné Harkó szerint a Csaba a „hitadás regénye”, „e korban az egyedüli túlélési lehetőség csupán a szívós helytállás”.²⁴

A Csaba-monda

A cselekmény a trianoni békeszerződés (1920. június 4.) következtében elcsatolt Erdélyben, pontosabban három mezősegi faluban zajlik. A reménytelen történelmi konstellációban a Csaba-mitosz²⁵ regényszervező motívummá nő. „A történetírás hol elvette, hol

viszaadta a hunokat a székelynek” – írja Cs. Szabó László *Erdély* című esszéjében.²⁶ A székelység eredetével, hős vitézükkel, Csabával foglalkozó történetről számos tanulmány született. A hunokról többek közt hírt ad Grexa Gyula²⁷ és Györffy György²⁸. A *Nyugat* 1921/9. számában Király György foglalkozik részletesen a hun-mondával.²⁹ Felsorolja az addig megjelent forrásanyagokat (Anonymus, Márk barát, a *Képes Krónika* szerkesztője, a gót Jordanes krónikája, Kézai Simon: 13. század, Thúróczy: 15. század, Oláh Miklós: 16. század), irodalmi feldolgozásukat (Arany János), majd vitát indít Gombocz Zoltán³⁰, Bleyer Jakab és Riedl Frigyes nézőpontjával, valamint Négyessy László elméletével.³¹ Vitája, illetve kutatása arra irányul, honnan és hogyan kerülhetett a magyarsághoz ez a monda. A tanulmány végkövetkeztetése, hogy a magyar hunmonda idegen eredetű könyvmonda, mely csupán a tanult magyarok, főként a királyi udvar emberei száján forgott, vagyis nem más, mint a magyar királyi ház genealogikus mondája, melyet a kancellária krónikásai hivatalból tákoltak össze. 1922-ben Csúry Bálint ír a monda történeti csíráiról a *Pásztortűzben*.³²

A *Csaba* című regény narrátora távolságtartással kezeli a monda valóságtartalmát: amikor a gyermek rákérdez a mondabeli hős életideje és a monda történésideje közötti mintegy négyszáz évre, a nagyapa nem ad egyértelmű magyarázatot arra, hogyan lehetséges a nagy időbeli szünet ellenére a mondaalak életének folytonossága. A regény líraiságát fokozza, hogy a *Csaba*-történet és Fileki Ferkó története közötti átmenet olykor egybefonódik, a határ a két hős alakja és cselekedetei között légiessedik.

A *Csabában* vendégszövegként olvasható a nagyapa szájából elhangzó *Csaba*-monda, amely a felnövekvő gyermek világképeinek meghatározójává, későbbi magatartásának alakítójává válik. A mondaalak nevelő hatására Ferkó a regényidő folyamán a két világháború közötti erdélyi magyar helytállást szimbolizáló, modern *Csabává* nő, aki a nemzet fenyegetettségét felismerve azonosul a hajdani mondaalakokkal. Az idősíkok olykor egymásra tolnak, összemosódnak: olykor a hajdani, honfoglaló *Csaba* alakja áttűnik Ferkóba, Ferkó pedig átlényegül a mondabéli *Csabává*.

A monda elmesélése szőlőszüret idejére esik. Nagyapa és Ferkó a csillagos eget figyelik, ekkor meséli el nagyapa unokájának a mondát: „Az a szalag, amit ott látsz, a Hadak Útja. Tejútnek is mondják, de már minekünk csak Hadak Útja marad. Szalagnak látszik, pedig sok kicsi csillagból van összetéve...” (47. o.).³³ A „minekünk” kifejezés a nemzeti, családi összetartozásra utal. A Hadak Útja csillagzatnevet csak a monda elbeszélője és annak hallgatója érti – így erősödik az összetartozás. Másoknak ez a csillagkép csak Tejút.

A gyermek unszolására – „Mesélje, Nagyapó!” – kikerekedik *Csaba* története, egy „Valóságos, igaz történet” (47. o.), mely Attilával indul: „Hunok királya volt, nagy és hatalmas király. Csak éppen egy kicsit nagyravágyó volt, és azt akarta, hogy mindenféle nép őt szolgálja. És itt rontotta el a dolgot, látod. Mert az ember, amíg igazságos úton halad, addig bátran mehet minden veszedelemmel szemben. De mihelyt a ravaszsággal, az elfogultsággal, az egyéni becsvágygal akarja magát előbbre helyezni másoknál: előbbutóbb elbukik. Ez egészen biztos. Nézzed csak Attilát. Ameddig mint egy nemzet vezére harcolt szemközt az egész világgal, addig legyőzött minden ellenséget. De aztán a legyőzött ellenséget maga szolgáivá akarta nevelni, hogy egyéni érdekeit magasabbra emelje ezáltal, s így, bizony hóhérjává tette” (47-48. o.). A nevelő szándékú bevezető a nagyapa által a mindentudó narrátor értékítéletét közvetíti: a közösségi érdek az egyéni

érdek fölött áll olyannyira, hogy a magasabb erők is csak azt a hőst segítik, aki közösségéért és nem önmagáért harcol. A moralizáló elbeszélésmód viszont nem szolgálja a regényszerűséget.

„Összeomlott a nagy hunbirodalom. Sok volt benne az idegen, a belső ellenség. Négy-szer annyi idegen fölött akart úr lenni a hun, mint ő maga amennyi volt. Attila miatt omlott össze, na. S bizony el is tűnt volna a föld színéről az egész hun nemzetség, ha nem lett volna Attilának a legkisebb fia, kit Csaba királyfinak neveztek volt. Csaba királyfi összegyűjtötte a megmaradt hunokat, s elhozta ide, Erdélybe. Letelepítette őket, megtanította földet művelni, állatot tenyészteni, békésen, egy helyben élni” (48. o.).

„De sok ellensége volt így is a kicsi Hunországnak. Rátörtek idegen népek, rabolták, fosztogatták, alig győzte Csaba királyfi megvédeni népét. S ekkor elhatározta, hogy visszamegyen az őshazába és segítséget hoz. Elhozza ide a többieket, akik ott maradtak volt, még Attila előtt. Kiválasztott ezer derék vitézt s elindult velük. De alig telt el egy hét, alig kettő, újra ellenség támadt az otthonmaradt népre. Felgyújtották a falvakat, öltek és pusztítottak, s úgy látszott, hogy vége van mindennek. S akkor egyszerre csak nagy fényesség támadt az égen, fényes út támadt rajta, lovak patkója szikrázott, s ott volt Csaba királyfi ezer vitézével! Szétverték az ellenséget, rendet csináltak, s már fent vágattak újra az égen. Vissza, amerről jöttek. Így volt ez. S azóta van ott az az út, amit mi úgy nevezünk: Hadak Útja” (48. o.).

A gyermek kérdésére – vajon ismét eljönne-e Csaba királyfi nagy baj esetén –, ezt a választ adja a nagyapa: „Az ő népének maradéki vagyunk” (48. o.). A történet reménységet fejez ki, hogy a bajban mindig van segítség, még ha annyi hit is kell hozzá, mint egy gyermekmeséhez. (Ezt a megingathatatlan reményt sugallja később a *Tizenhárom almafa* és az *Elvásik a veres csillag* című regény is.) A teljes reménytelenséget valamifajta irracionálisan töretlen hit, remény és szeretet oldja fel. A regény végén még egy epizód emeli Ferkót a Hadak Útján járó, népét vezető Csaba királyfi erkölcsi magaslatára: a szavazás története. „Választások jönnek. Felmegy a népek ára erősen” – így indul a népszavazás története. Ferkó titkon, téli éjszaka vezeti el a szavazó magyarokat a szavazás helyszínére, hogy elkerüljék az atrocitásokat, a megfélemlítést. A cikkét a szerkesztőségénél elhelyezni próbáló Ferkó epizódja szervesen kerül a történeti ívbe, megbontva azt.

Regényidő, -tér

Takaró Mihály az idő kérdését vizsgálja: „A legtöbb utalás – akár a szereplők, akár az elbeszélő részéről – az idő múlására történik. Maga a történet lineárisan felépített ugyan, de ezt árnyalja a főhős, Fileki Ferkó szubjektíve megélt emlékeinek ‘beépítése’ az eseményekbe. Ezek adják ugyanis az elbeszélés dinamikáját, hol lassítva, hol gyorsítva az eseménytörténetet. Állandó jelen idejűségben vagyunk ugyan, mégis a regényidőn kívülről is köt csomót az idő vonalára a Fileki Ferkó szempontú visszaemlékezés.”³⁴

A tizenkét fejezet mintha az év tizenkét hónapját – misztikus, teljességre utaló számot – jelölné. Ám az elbeszélő idő több év, amit a narrátor az időszűrés technikájával rövidít. Takaró Mihály szerint „a regényben konkrét időmegjelölés csak a mű első fejezetében van: 1918. december 22., illetve ezerkilencszáztizenkilenc januárius, a továbbiakban csak a történelmi eseményeket ismerő olvasónak adnak tájékoztató pontot az indirekt utalások, például: ‘Falusi emberek jártak mellettük, odavalók, románok. Mérték a földet.

Ki bánta azt, hogy megszűnt egy-egy iskola [...] a hangos vadászvacsorákon együtt nevettek régi vicceken az újdonsült urakkal.' [...] Mégsem helyezhető a cselekmény egyfajta időkeretbe. A mű zárata ugyanis egy filmszalag szakadására emlékeztet. Nincs időbeli lezárás, mert a történet sem fejeződik be. Tehát nem is megszokott cselekménybonyolítás (expoziáció, bonyodalom, tetőpont, megoldás) hagyománya vezérelte Wass Albertet, hanem inkább a parabolikus üzenet: [...] 'Nem regénynek akartam, hitnek, reménynek, nagy szent bizonyosságtevésnek akartam'³⁵

A regény a helyszín pontos megjelölésével indul: „Csak a Külmonostor-utca tájékán csattantak még egyes lövések...” (5. o.). Az *in medias res* kezdés, amely a háborús eseményeket ábrázolja, már az első sorban feszültséget teremt. Az elvétve csattanó lövések éles ellentétet vonnak a „halott” csenddel. Kiderül a cselekménykezdés évszaka: „téli alkonyatba temetkezett a város”. A „dermedt táj”, a didergő „borzolt táj”, a „szürke utca” lefojtottságra utal, a hasonlító mondat pedig – „Csak a kéményeken osont ki bujkálva a füst, mint félénk lélegzetvétel” (5. o.) – a félelem létállapotát sugallja. A virtuális táj földöntúli világ benyomását kelti – a leírás szervező eleme a félelem: „A mély, boltozatos kapualjakban sötét sejtelmek lapultak borzongva és félve, olyan volt az utca éppen, végtelenbe vesző néma és szürke házsoraival, mint amilyenek fáradt és nehéz álmainkban az életből kivezető utat megálmodjuk néha” (5. o.). Ezen a színtéren jelenik meg a lámpagyújtogató, s életet visz a halott városba. A világfordulást – „a városnak új urai vannak” (6. o.) – az ő sorsán érzékelteti. Az új urak elbocsátják állásából, s e létfenyegetettség kozmikus tágul: „Azért mégis ment, lámpától lámpáig, megszokott lassú járással, s dermedt két kezében vitte tovább a lángot, mint egy fáradt, beteg, makacs Prométheusz” (6. o.).

A narrátor nézőpontja olykor átvált egy kisgyerekére, Fileki Ferkóéra, aki hamisítatlan érzelmekkel, tiszta logikával szűri át gyermekszívén környezetének történéseit, felülbírálja hozzátartozóinak kijelentéseit arról, hogy „a haza elveszett”, meg azt, hogy ki a „hazaáruló”, a „gyáva”. Gondolatait szabad függő beszéd fejezi ki: „De ezek a tiszték mások voltak, mint Tógyerika. Vékony hangon és sietve beszéltek, mintha veszekednének és éppen olyan úri formájuk volt, mint Apának vagy a doktor bácsinak vagy a többi bácsiknak, akiket ismert. Ő még ilyen románokat sohasem látott, bizonyára messziről jöhettek, vajon mit is kereshetnek itt” (12. o.).

A románok bevonulása Erdélybe elválasztja azokat, akik korábban együtt éltek. Jelszavak hangzanak, amelyekre a legtöbb gyermek és kiforratlan jellemű felnőtt fogékony. Ám a regény főszereplőjének gondolatsora, a szabad függő beszéd formájában közölt kétely távolságtartásra, nem pedig azonosulásra készítet. – „Hát hogyan lehet ez? Az egyik vidám és énekel, és azt mondja, hogy vége a háborúnak, és ezentúl minden jól lesz. A másik pedig sír, és azt mondja, hogy a háború csak ezután kezdődik. Melyiknek van igaza? Melyiknek?” (10. o.).

Hasonló okból romlik meg a két gyermek közti gyöngéd viszony is. Sarolta és Ferkó története a gyermeki világ mély megfigyelésén alapszik. „Szép, lélekcsiklandó délelőtt volt” (11. o.) – indul a gyermek és a felnőtt világ szembeszegülésének története. A gyermek nem fogadja el a magyarázat nélküli fegyelmézést. Azt pedig legkevésbé, hogy kis bárátnője gyávának nevezze – a felnőttvilág éppoly érthetetlen tartozéka e szó, mint azok a történések, melyeknek traumatikus volta belefojtotta a magyarázatot az eseményeket elszenvedőkbe. A gyermeki világ biztonságos szigete – a törött lábú teknősbéka, a fehér huszár meg a többi állatfigura világa – látszólag nem vesz tudomást a felnőttvilágot fel-

forgató történésekről. Ám Sarolta és Ferkó ezen a biztonságos szigeten sem játszhatnak önfeledten, beküszik hozzájuk az ellenséges külvilág. „– Te katona leszel, ugye?” (13. o.) – Sarolta kérdése kijelöli a hazafias feladatot. Ám Ferkó vágya, képzelete túlmutat a hazafiságon. Ő lámpagyújtó szeretne lenni, az egész emberiségnek szolgáló. A két gyermek közötti konfliktus innen terjed ki az egész regényvilágra, az egész társadalomra, az együtt élő népekre. Lámpagyújtónak – emberbarátnak, pacifistának lenni háborús időkben „gyáva dolog”, s „aki elvesztette a hazáját, az mind katona kell legyen!” – oktatja Sarolta a felnőttek hangján kis barátját. Ferkó pedig bizonyít: egy jégdarabbal vakmerőn vállon dob egy magas rangú román katonatisztet. Ám a tiszt nem bántja, csak kurtán kikéri magának, udvariasan, franciául: „Madame, jó volna, ha több gondot fordítana a gyermeknevelésre”. Majd a narrátor így kommentál: „Nem a pofonok fájtak, amiket Ilona néni rázúdított: Csak udvarias volt, csak lenéző volt, csak igaza volt”. Ferkó a hetvenkedéssel a „gyáva” megőrzését letörölte ugyan magáról, ám kapcsolata Saroltával visszafordíthatatlanul megváltozott.

Az érettségi vízváltástó: a vizsga után megszűnik a diákösszetartás, egy csapásra mindenki felnőtt lesz. Gyermekkori kis játszótársa, Sarolta is felnőtt, s a városi világ elválasztotta Ferkótól: „A Révbáthory-ház szalonjában szól a zongora, Sarolta vidám foxtrottokat játszik” (82. o.). Ez a társaság Ferkó számára felületes, unalmas, érthetetlen. Magányosan lép ki a házból, gyermekkori álmai otthonából. Egzisztenciális magányát egy koldus fokozza – itt jelenik meg ismét a lámpagyújtó: „... haldoklik Erdély, s nincs, aki meggyógyítsa. Csak virrasztók vannak, kik lázas lélekkel, utcáról-utcára verődve bolyongják a sirató éjszakát” (89. o.). Kozmikus kivetettség, otthontalanság jelenül meg, akárcsak Vajda János *A virrasztók* című szimbolikus versében: „A hideg, a téli éjben, / Csillagoltó sötétségben / Mi vagyunk még éberen”. A lámpagyújtó figurája így válik a regény egyik szervező szimbólumává. A főhős küzdelmeihez hasonló sorsot örökít meg Gárdonyi Géza *A lámpás* (1894) című, önéletrajzi elemekkel átszőtt kisregénye is. A lámpás tanító-főszereplője ugyanolyan küzdelmeket folytat, mint Fileki Ferkó.

A második fejezetben ismét felsejlik a kollektív emlékezés: „Tél. Komisz, kegyetlen, régi ismerős. Titkos évezredek mélyéről emlékszem reá. Ott volt velünk a pusztán. Orromban érzem még most is a szagát, ahogy egy vékony szél az Ural felől hozta [...]. Ott volt velünk a vég nélküli harcban, csikorgó foggal, amikor mentünk évszázadokon át, mindenkiel szemközt, véresen, rongyosan és szitkozódva, örökös viharban [...]” (28. o.). Mintha csak a *Vérben és viharban* című regény címadó gondolatával játszana el. – „És ott volt velünk száműzetésben és a rabságban is mindig, besüvített rácsos börtönablakainkon és a csontjainkba mart, Kufsteinban és Isztambulban egyaránt” – utalás a magyar történelem meghatározó eseményeire: a Martinovits-zendülésre vagy a százötven éves török hódoltságra. „Évezredes mélységekből hoztuk magunkkal ezt a mi telünket, akár a magányosságot is, mely megszáll mindannyiszor, valahányszor ellepi dombjainkat a hó, és nappalaink, mint szárnyalt varjak, korán a szürkületbe hullnak, s az égbolt kékje tőlünk messze megy” (28. o.). A tél-motívum kapcsán a történelmi idő kozmikus tágul.

A hosszú lírai leírás – Wass Albert madártávlatból közelítő „kameravezetési” módszerével – Mórucra visz, a Fileki-kertbe, a Fileki-birtokra, majd a Csongorádra, amely szimbólum má növekszik: a családi hagyomány folytán kivágási tilalom alatt álló évszázados erdő a megmaradás jelképe. Ez sérül a konfliktus folyamán, mert a hagyományt illetéktelenek sértik. A mondaszerű meseszöveg itt-ott metalepszisként³⁶ mutatkozik: a beágyazott

történet közötti váltás majdhogynem elmosódik, Bandi úr, afféle újkori mondaalakként, 20. századi Kinizsi Pálként kiment a román pap gyerekét a megáradt folyóból. A narrátor eposzi méretűre nagyítja cselekedetét, hiszen a természet is vele tart – afféle *divina machina*, amikor a megáradt folyó segíti győzelmét. Bandi úr tanúbizonyosságát adhatja jószágának, rátermettségének, mondabeli hőshöz fogható fizikai erejének. A történet nem az elbeszélte időből való, a narrátor visszautalja a múlt idősíkjába a hősi erényt: „Így volt ez akkor” (70. o.).

Eposzi és köznapi hősök

Bandi úr a vele szembeállított új karhatalom képviselőinek ellentéte. Bátorsága, rendkívüli testi ereje még ellenségeinél is tiszteletet parancsol. A román jegyzővel való konfliktusa is ezt bizonyítja. A Lügetre rámennek a fejszések a jegyző utasítására, Bandi úr pedig szembeszegülve a sokasággal megvédi tulajdonát. A fegyver-beszolgáltatási parancs ellenére vadászpuskával várja a betolakodót, Grigorást, akit – Lúdas Matyira emlékeztető ötlettel – fához köt. *Pater familias* szerepben tűnik fel, amikor megleckézteti az erdőkerülőt s még harminchat embert. „Bandi úr ott járkal közöttük és beszélget velük. Mindenki a maga bajáról. Asszonyról, gyermekről, földről, betegségről, marháról, falusi nyomorúságokról. Mert ismeri őket mind egy szálig. És jár közöttük puszta kézzel, pedig azoknál balta van. Pedig rabolni jöttek mind a harminchatan, és ő nem fél azoktól mégsem. Így járhatott annak idejében Imre király is pártütő Endre úr táborában” (65. o.). A metaleptikus betoldás további anekdotikus részlettel bővül: Bandi úr, afféle igazságtevő nagyúr, elfogja a mezejére tilosba hajtott juhokat, és csak váltságdíjért bocsátja szabadon őket. Az ellenkezőket rendre tanítja: puszta ököllel megy a juhászok közé. „Wesselényi mehetett valamikor így a zilahi gyűlés széksorai között, robbanó indulattal, ilyen hatalmas-haragosan. Öreg Jánosnak egykedvű az arca, Zrínyi úr jobbágyai haladhattak így uruk mögött, szemközt a halállal, mikor kitérték a kaput, ott messze, Szigetváron” (68. o.). Az Endre úr, Zrínyi úr címe magyarázat „Bandi úr” kifejezésre is: királyának hú vazallusa, ám mindenki mástól független hűbérúr.

A jól végzett munka után Bandi úr őt áll birtokán: „Áll a vágottban. Egyik lába előre vetve, két keze összefonva a mellén. Áll és néz. De ahogy áll, és ahogy néz, abban sok-sok minden benne van. Kenyérmezőn, este, örgyűjtáskor állhatott még így, csak akkor Kinizsi Pálnak hívták. Vagy Bizánc alatt, miután beverte csákánnyal a kaput” (59. o.). Az utalás a Lehel kürtjéről szóló mondára és Lehel erejére felmenti a narrátort története hitelességének vizsgálata alól. Ugyanúgy, mint a Csaba-monda hitelességének vizsgálata alól.

Az erdőbitorlás története anekdotikusan folytatódik. A legszebb stilisztikai megoldások egyike a kihagyásos, sűrített elbeszélte idejű történet, a bekezdésbe a felsorolt földrajzi nevek visznek ritmust: „Még sötétben indulnak el a szánok *Mórucból*. Jó harminc szán. Fel a *Holtyerágra* s a *Holtyerágon* végig. Mire a *Valea Furcsin* kiérnek a *Lüget* alá, ott túl az *Akasztófahegy* tetején már néhány felhőrongy sárgulni kezd s a völgyeken köd ül, olyan, mint a tej. Köd van a *Dánón* is, meg a *Lügeten* s köd messze végig mindenütt, és nagy siket csöndesség” (61. o.). Az ismétlés stilisztikai eszköze adja meg a szöveg ritmikus lüktetését, zeneiségét (akárcsak a *Mosule* című elbeszélésben). Ám Bandi úr mitikus magasságból alácsúszik, amikor „kárpalódó” feleségével vitatkozik. Ez a hatalmas úr gyenge pontja: egy neurotikus asszony, aki akkor érzi magát elemében, ha nagyter-

mészetű ura megbetegszik, s ápolhatja. Ennek folytán minden kijelentése betegséggel, idegyengességgel kapcsolatos. *Cherchez la femme* – keresd a nőt, s a hőszz vissza-vedlik emberré. S ha mitikus magasságba már nem is, de a regény végén a megbocsá- tani képes ember méltóságába visszaemeli a narrátor azáltal, hogy megtévedt lányát, Katókat visszafogadja szülői szeretetébe. A narrátor Candide-szerű hősként utaztatja a kamaszodó, eszmélkedő Ferkót diáktársaival együtt. A kolozsvári diákok világnézeti útke- resője így ironikus eseményorrá áll össze. Ez a fejlődésregénybe illő epizód előrevetíti a Simplicissimus-típusú szereplőket (Mártonka az *Egyedül a világ ellen* című kisregényből vagy Tánzos Csuda Mózsai).

Amikor Márton úr, az apja meghal, a gazdaságot át kell vennie Ferkónak, aki a rászakadó gondokkal felnőtté érik. Egymaga küzd az elhanyagolt, eladósodott gazdaság felállítá- sáért. Magára maradottságát enyhíti az ismeretség a román tanítóval és tanítónővel. A tanítónő képét a narrátor távolságtartással festi: „Anuca Onisor már a Beszterce melletti kis falucskában megtanulta, hogy a tisztaság s a rend adják meg az élet fényét, mint bú- torét a politúr. [...] Onnan hozta magával a rendet s a tisztaságot Anuca, de hozott még valamit magával, amit a hegyektől kapott. A magasról nézés tudását. Hogy úgy nézze a dolgokat mindig, mintha tetőn állana, magasról és tisztán” (104-105. o.). Anuca a dolgok lényegét látja, s azokra is úgy tekint, mint már megvalósult tényekre. Ebben a hitében viszont csalódnia kell.

Mint a három évvel később írt *Tavaszi szélben*, ugyanúgy ebben a műben is felmerül a társ, élettárs tematika. A feleség vagy társ, aki a férfi életfelfogását magáénak tudja és életharcit is megosztja. Hasonló szembeállításra került már sor a *Mire a fák megnő- nek*, illetve *A kastély árnyékában* című regényekben az idős és ifjú Varjassy házaspár bemutatásával. A *Csabában* a román Anuca és a magyar Annuska tanítónő áll szembe egymással. Anuca tanítónő figyelmessége, igyekezete folytán Ferkónak oldódik a magá- nya, szíve felmelegszik rövid időre – bár minden elkötelezettség nélkül. Hagyja Anucát visszautazni haza, Besztercére. Nincs sorsközösség, tehát nem elég az egymásrautalt- ság, hogy két fiatal közös életet kezdjen. Közös cél kell hozzá. Anucát és kollegáját, Breán tanítót a román karhatalom küldte Erdélybe politikai feladatot teljesíteni: a román kultúrát terjeszteni s a magyar ajkú falvak elrománosítását szolgálni. Onisor Anuca hiá- ba csinos, tisztá, ápolta, alkalmazkodó, mégis kudarcot vall: konok céltudatossága, diplo- matikus hallgatása, célratörő hódítása sem elég ahhoz, hogy Ferkó szívét megnyissa. Fileki Ferenc magára veszi falva magyarságának gondját-baját, s miközben küldetése és gazdaságának ellátása elfoglalja, lélekleben eltávolodik az időközben szeretőjévé lett Anucától, hiszen egymás ellen dolgoznak: Ferkó a magyarság megmaradásáért, Anuca annak megsemmisítéséért. Breán tanító alakja sem kelt rokonszenvet: mint kultúrkövet, az együtt élő nemzetiségek irodalmának ismerője, állandóan jóindulatúan oktat, de nem törődik rögtönzött hallgatóságával. Csámpleesz Jonika jegyzőségi írnokról, az oltországi fiatalemberről szarkasztikus képet kapunk: „Haja az arcába lóg és zsíros, zsíros az arca is, mintha olajban fürdött volna, a kisujjain centiméteresek a körmök, hosszúak és szür- kék s a végük behajlik. Ezeket a kisujjakat tüntetőleg távolabb tartja a többi közönséges ujjtól, néha nézi is, látszik, hogy büszke rájuk, mint újdonsült menyasszony a karikagyűrű- re” (151. o.). Hasonlóképpen lesújtó a kapzsi, saját hasznát néző, szoknyavadász jegyző, Jonika hivatali felettesének ábrázolása. A hivatalnokréteget szarkasztikus távolságtartás- sal ábrázolja a narrátor. A naturalisztikus színezetű leírás azt sugallja, hogy az újonnan

hivatalba került tisztségviselők nem állnak a helyzet magaslatán: az oltországi hivatalnok bemutatása ellenpontja a szimpátiát ébresztő epizódnak, melyet a kisgyerek Ferkóhoz közeledni próbáló fiatal román katonáról olvashatunk.

Kitűnő anekdota Jonika tavaszi halvadászata. Egyben finom ironizálás azokkal, akik nem szoktak hozzá a fegyverhasználathoz: „*Jobban* meg kellett volna lőni” – nevet a harcsát elszalasztó Jonikán a román tanítónő. Több kis epizód viszi tovább a cselekmény fonalát. Ilyen a jegyzővel való huzakodás a fegyverengedély dolgában, ami dacot, konokságot szül Ferkóban. Elhangzik a „kisebbségek” szó, kijelölve Ferkó és sorstársai helyét az újonnan berendezkedő társadalomban. A fegyverviselés így gazdagodik újabb jelentéssel ebben a regényben: a nemzetalkotó többség kiváltsága. Újabb epizód, amely a cselekményt a végkifejlet felé tereli, az iskolaépítés története. Itt fonódik a cselekményszálba a hivatástudatát-vesztett, elfásult, a maga hasznát néző, gyülekezetét elhanyagoló pap története. A papokról – mint sok más írásában – eleven képet fest. Az 1903 óta hivatalát betöltő lelkész csak jószága gyarapításával s megélhetése biztosításával törődik, a rá bízott nyájjal nem. Ferkó meglátogatja, figyelmezteti kötelességére, hogy a szomszéd faluban elmaradt istentiszteletet tartsa meg. A pap tiltakozik. Ferkó Bandi úr segítségét kéri, ám a pappal szemben magára marad. Írásbeli panaszt tesz ellene az esperesnél, aki vizitációt kezdeményez. Ennek a történetnek a magva megjelent korábban önálló novellaként (*A tiszteletes*, 1939).

Amint oldódik Fileki Ferkó magánya, megoldódik az elhanyagolt gyülekezet sorsa is. Ferkót meglátogatja volt osztálytársa, a teológiát végzett Dombi Jóska. Mivel az esperes a vizitációt követően sem róttá meg Kelemen papot, Ferkó az egyházi előljáróság megkerülésével móruci papnak kéri fel Dombi Jóskát. A regényben itt ábrázolódik a kisebbségi magyar helytállás, összetartás; Ferkó pedig e küzdelem során az ínség idején a Hadak Útján népéhez eljövő Csaba alakját idézi. Küldetése teljesítése közben Ferkó magára talál, rátalál életfeladatára. S ebben megerősíti Ferkót a szomszéd magyar falu tanítónőjével való találkozása: az Annussal való sorsközösség megmutatja életcélját. Társa küzdelmeiben megacélozza: Annuska – névazonossága Anucával elárulja helyét – az új magyar tanítónő, aki aggódik a gyerekekért, ha nem épülhet fel az új iskola. A regény további része a hősiesség és összefogás története. Az iskola Ferkó lelkesítő szónoklata és példamutatása eredményeképpen felépül. Az összetartozás és sorsközösség Annuskával elmélyíti szerelmüket.

A regény vége felé öntudatos, nemzetét védő hős lesz Ferkóból. A vonaton a feliratokkal, táblákkal betiltott magyar szó tilalmát semmibe veszi. Példát statuál egy haszonleső magyar úrnak, aki birtokát románnak adja el kedvezőbb üzleti feltételek mellett, mint amilyeneket egy magyar vevő ígért. Ferkó nem sajnálja a fáradságot, hogy utánajárjon a vadászgató úrnak, és nyilvánosság előtt felpofozza. A funtineli plájon éri utol – az író későbbi regényének helyszínén –, a ‘vedd úgy, mintha őseid adták volna’ megrovás kíséretében elcsattanó pofonokból kijár annak, ki ősei birtokát elhazardírozza. Későbbi regényeinek (*Kard és kasza*) minduntalan felhangzó figyelmeztetése, hogy azé a föld, a haza, aki megműveli: „Az ember sorsa nem a csillagokban vagyon följegyezve, hanem a telekkönyvben” (218. o.).

Az utolsó fejezetben a narrátor számba veszi minden szereplőjét, elhelyezve őket egy küzdelmes, de értelmes élet útján, melynek jelszavai: „összetartás, békesség, munka és igazsággal meggyőzni minden veszedelmet” (237. o.). Az újkori Csaba utolsó színre

lépése a korábban íródott *Öreg János és az Isten* című novella magja: az Öregistennél panaszt tevő magyart elzavarja az Isten: menj és szolgálj te is – sugallja az anekdotává kerekedő történet, amely szintén megjelent önálló elbeszélésként (*Öreg Jóska*, 1942). A záró kép ideje tavasz – az újrakezdés jelentéshordozója –, a tanítónő a gyerekeket az újonnan elkészült iskolában tanítja olvasni. A román jegyző alakja is feltűnik, Ferkó megköszöni, hogy kisebbséginek nevezte: hiszen ez megacélozta akarátát, hogy nemzetépítő munkáját véghezvigye: „Aki alul került, hadd érezze. Attól lesz erős. Na, Isten megáldja, jegyző úr, s ahol csak magyarral találkozik, emlegesse nekik minél gyakrabban, hogy kisebbségiek. Nehogy elfeledjék” (240. o.).

Következtetések

A regény vonalvezetése helyenként töredékes. Mintha Wass Albert igyekezett volna besűríteni ifjúkori könyvébe minden témát, ötletet, melyeket a későbbiekben egy-egy önálló művé bontott ki. A számtalan epizód – Ferkó gyermekkor, háborús emlékei, iskoláztatása, majd felnőtté érése, a gazdaság átvétele apjától, majd a falu, tágabb értelemben véve magyar közösség vezetőjévé növe ki magát rátalál a neki rendelt útra. A *Csaba* tehát fejlődésregény. Életbuktatók kikerülése árán megtalálja élete értelmét, egyetlen hivatását: a magyarság megtartásáért folytatott munkát, küzdelmet. Akárcsak Goethe *Faustja*, Fileki Ferkó is „a közösségért végzett alkotómunkában találta meg élete értelmét”.³⁷ Az emberész alkotta mű teheti egyedül értelmessé egy felelős vezető életét. A küzdelem és a bátorság állandó jelszava mind Faustnak, mind Csabának: „szabadság, élet nem jár, csak azoknak, / kiknek naponta kell kivívniuk”.

A regény erénye az ízes előbeszéd, a párbeszéd, valamint a lírai hangvétel, a regény epikai keretét fellazító, helyenként felduzzasztó, verses fogantatású leírások, a megszemélyesített, érzelmeket tükröző táj: „Pedig a tél már elmenőben. Lucskos a hó, a réten szennyes vizek gyűlnek. Martok mezsgyéin, délután, egy-egy pacsirta tavaszt álmodik. Aztán felhők kerekednek, alacsony, alattomos felhők. Rátelepednek a dombokra, mint zordon végrehajtók s követelik a téltől az adót. Szegény a tél már s eladósodott. Nem tud fizetni. S a felhők megkezdik az árverést: egy hajnalon az eső megered. Aprópénzüket csörgető erek dús patakokká gazdagodnak ezen az árverésen. Tengerré pöffeszkedik milliomos-göggjében a rét. S a felprédált tél szétszórt csontjain harmadnapra szelek maradnak fent az északon, mint kölyökkutyák” (49-50. o.). Helyenként a természetleírás ritmikussága, időmértékes lüktetése kihallatszik a szövegből: „Oly csöndes a kert s a ház elhagyott. Szürke az ég és fázik. Üres gömbje alatt kong a magányosság, mint eltévedt holló-szó, mely távoli ködökből fáradtan hull alá. Súlyos testével az este leterpeszkedik az istállók fölé, hideg csikorgása s keserű füstszaga van. A nádfödelek elnyúlnak és elvesznek benne, mint későesti gyermekmesék az álom bágyadt végtelenségében. Az éj már ott ül ilyenkor a nappal ágya szélén s mint feketeruhás, halkszavú anya, álmos mondatokban ködről és sötétségről mesél” (147. o.). Megszemélyesített táj – a hasonlatok sora emberi cselekvést, emberi tulajdonságokat sugall.

Pogány Ö. Gábor szerint „stílusa megfelel ennek a makacs prófétaágnak, mely nem a zengő szó bővölete, hanem a kérlelhetetlen kitartás, fáradhatatlan újrakezdés egyhangú messianizmusa. Kicsit mereven, a naplószerű hűség ridegségével érzékelteti a magyar-ságmentés végtelen türelmét, a leíró próza rendíthetlensége tükrözi vissza a mostohán

kezelt magyarság próbálkozásainak a nehézségeit”. Műfaji meghatározással is él, nem regénynek, hanem beszámolóknak, memoárnak nevezi: „A könyv maga a kemény következetesség terméke, nem műfaj, csak emlékezés, beszámoló egy szomorú, de hősi korszakról”.³⁸ Ruzskabányai Elemér szerint Wass Albert „feltétlen ura mondanivalójának, alakjai között egész sereg jól meglátott, érdekes figura szerepel, tájleírásai hangulatosak és színesen láttatók, akárha magát a képet néznénk, sajátos erdélyi zamattal telített nyelve pedig tiszta és üdítő, mint a forrásból merített víz”.³⁹ Hasonló megállapítás olvasható a *Református Életben*: „A Csaba már egyenletes, fegyelmezett munka és szép bizonyíték az író regényalkotó tehetségének fejlődésére. Ez a regénye már költői is tud lenni: így festi a természetet és a gyermeki lélek mélyét”.⁴⁰

Alakjai viszont vázlatosabbak, mint első regényében; a *Farkasveremben* jobban nagyító alá veszi szereplőit. A Csaba figurái – a román szereplők ironizálón távolságtartó jellemzésén kívül – inkább csak körvonalazódnak. A *Farkasverem* lélektani ábrázolásait követően a Csaba a cselekvés regénye. Míg a *Farkasveremből* hiányzik minden heroizmus, a Csaba a hősiesség és helytállás dicsérete. A regény dinamikája folytán izgalmas olvasmány, Wass Albert későbbi lebilincselő cselekményvezetése, feszültségkeltő eszközei ebben a regényben mutatkoznak meg. A Csabával új úton indít, s későbbi írásművészetében egyensúlyba kerül a csöndes, olykor rezignált önreflexió a cselekvés heroizmusával – ebben rejlik Wass Albert írásainak dualitása.

A regény motívumhálójában újszerű a lámpagyújtó, amely korábbi elbeszélésében is megjelenik (*A lámpagyújtó*, 1938), illetve későbbi német nyelvű drámájának címében is megtalálható (*Die letzte Laterne*). Az élettárs-motívum szorosan kapcsolódik a regénydilogiához, ill. a későbbi *Tavaszi szél* színműhöz. Az erdő-, hegyek- és hős-motívum eddigi írásaiban is fellelhető, akárcsak a vadászat- és puska-motívum, amely itt a hatalom kifejeződése. A papok, mint a társadalmi folyamatok képviselői, hordozói itt is helyt kapnak, a végsőkéig kitarító hős motívuma pedig erőteljes vonalat képvisel.

Jegyzetek

¹ A tanulmány a *Wass Albert erdélyi korszaka című doktori (PhD) értekezésem fejezete. Az értekezés nyilvános vitájára 2009. február 13-án került sor Debreceni Egyetemen. A bíráló bizottság elnöke Imre László akadémikus, egyetemi tanár; az opponensek Görömbei András akadémikus, egyetemi tanár és Bertha Zoltán PhD, habilitált egyetemi docens voltak.*

² Zimándi Pius: *Wass Albert: Csaba. Regény. Révai = Magyar Kultúra, XXVII/23. (1940. december 5.) 171-172. o.*

³ Latrán Ibolya: *A Mezőség írója: Wass Albert Csaba című regényéről = Tiszatáj, 54. évf. 5. szám (2000. május) 70-78. o.*

⁴ Balázs Ildikó: *Wass Albert életmű-bibliográfia 1923-2003, Kráter Műhely Egyesület, Pomáz, 2004, 18-20. o.*

⁵ - y: *Wass Albert: Csaba, Budapest, Révai, 1940 = Pester Lloyd, 1940. október 13. 14. o.*

⁶ (H. L.): *Csaba = Ungarische Jahrbücher (1942), 338-339. o.*

⁷ - -: *Kiosztották a Baumgarten-díjakat = Magyar Nemzet, 1940. január 19.*

⁸ A Baumgarten-alapítvány ünnepei. Beszédtek, megemlékezések (szerk., utószó: Téglás János), Argumentum Kiadó – Palatinus Kiadó, Budapest, 2000, 181. o.

⁹ Szücsné Harkó Enikő: Wass Albert írói pályaképe, Meritum Text, Dunaújváros, 2004, 44. o.

¹⁰ - -: [Wass Albert: Csaba] = Élet, XXXII. évf. 3. szám (1941. február 23.). 155. o.

¹¹ Borbély László: [Csaba] = Magyar Protestánsok Lapja, XV. évf. 8. szám (1941. augusztus) 64. o.

¹² B. A.: Wass Albert: Csaba. Regény. Révai-kiadás = Magyar Nemzet, 1941. május 16. 9. o.

¹³ Zimándi P.: i.m.

¹⁴ P[ogány] Ö. G[ábor]: Csaba = Kelet Népe, 1940. 21. szám, 18. o.

¹⁵ Kolos Endre: Wass Albert: Farkasverem... Csaba... = Pannonthalmi Szemle, XV. évf. 5. szám (1940) 383. o.

¹⁶ Zimándi P.: i.m.

¹⁷ Nyirő József: Utószó, in: Nyirő József: Néma küzdelem (szerk., utószó: Medvigy Endre) Kairosz Kiadó, Budapest, 2004, 504-505. o.

¹⁸ Uo. 495-508. o.

¹⁹ Lovass Gyula: Két erdélyi regény. Wass Albert: Csaba – Karácsony Benő: Utazás a szürke folyón (Erdélyi Szépmíves Céh és Révai) = Vigilia, VI. évf. 1940. október, 437-438. o.

²⁰ Szabó Richárd: Két regény (Wass Albert: Csaba – Karácsony Benő: Utazás a szürke folyón. Révai kiadás) = Protestáns Szemle, L. évf. 5. szám, (1941. május) 141-142. o.

²¹ Kádár Erzsébet: Csaba: Wass Albert regénye – Révai = Nyugat, XXXIII. évf. 2. szám (1940. november 1) 516-517. o.; újraközlés: in: Kádár Erzsébet: Ritka madár, Nyilvánosság Klub – Századvég Kiadó, Budapest, 1993, 47-49. o.

²² Kristóf György: Két erdélyi nemzedék két idegen uralom alatt két erdélyi regényben. Makkai Sándor: Mi Ernyeiek. Regény; Wass Albert: Csaba. Regény, 339 l. Mindkettő Révai kiadás = Budapesti Szemle, 206. köt. (1941) 374-378. o.

²³ Szirmai Károly: Csaba. Wass Albert regénye – Révai kiadás = Kalangya, X. évf. 3. szám (1941. március) 187-189. o.

²⁴ Szücsné Harkó E.: i.m.

²⁵ A hun-magyar mondakörbe tartozik. A krónikások szerint Csaba királyfi az apja, Attila halála után kitört testvérháborúban csatát veszített és Bizáncba menekült. Seregének tagjai a Csigle mezőn várták visszatérését. Ezeknek utódai a székelyek. A Csaba-monda a székelyek között évszázadokig fennmaradt. Csaba királyfit a Hadak útján (Tejút) várták vissza seregével. Vö.: Magyar Néprajzi Lexikon (főszerkesztő: Ortutay Gyula), Akadémiai Kiadó, Budapest, I. kötet, 1977, 441. o.

²⁶ Cs. Szabó László: Erdélyben [Útleírás] Nyugat, Budapest, 1940, 7. o.

²⁷ Grexa Gyula: A Csaba-monda és a székely hun-hagyomány, Budapest, 1922

²⁸ Győrffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet, Budapest, 1948

²⁹ Király György: A magyar hun-monda = Nyugat, 1921. 9. szám, 645-658. o.

³⁰ Magyar Nyelv 1921. január-március, 15. o.

³¹ Heinrich Gusztáv: A magyar krónikák német szavainak hangtani és helyesírási sajátosságai, Budapest, 1912

³² Csúry Bálint: A Csaba-monda történeti csírája, Pásztortűz Kiadó, 1922, 279-281. o.

1 tudomány és társadalom

³³ A hivatkozott oldalszámok lelőhelye: Wass Albert: Csaba, Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2000

³⁴ Takaró Mihály: Wass Albert regényeinek világa, Masszi Kiadó, Budapest, 2004, 40. o.

³⁵ Takaró Mihály: Az erdélyi jövőideál megteremtése. Csaba. A Csaba regénydiagnosztikáról, in: Takaró Mihály: i.m. 40-41. o.

³⁶ Kálmán C. György: A harmincas évek elbeszélő szövegei: tipológia és terminológia, in: Kabdebó Lóránt – Kulcsár Szabó Ernő: Szintézis nélküli évek, Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, Pécs, 1993, 94. o.

³⁷ Mohácsi Károly: Irodalom a középiskolák II. osztálya számára, Krónika Nova Kiadó, Budapest, 2001, 49. o.

³⁸ P[ogány] Ö. G[ábor]: i.m.

³⁹ Ruszabányai Elemér: Wass Albert: Csaba (Révai) = Diárium, I. (X.) évf. 9. szám, (1940. november) 210. o.

⁴⁰ (thy): Wass Albert: Csaba (Révai kiadás) = Református Élet, VII. évf. 37. szám (1940. október 19.) 10. o.

Tip.2 (PC-graf. 20x17,5 cm, 2001)